

А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой; под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М.: Теис, 1996. – С. 600.

4. Мацегорін О. І. Поняття та зміст захисту цивільних прав [Текст] / О. І. Мацегорін // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 3. – С 143–147.

5. Мірошніченко А. М., Марусенко Р. І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України [Текст] / А. М. Мірошніченко Р. І. Марусенко. – К.: Алерта, 2013. – 544 с.

6. Рабенко С. Л. Третейське судочинство як альтернативна юрисдикційна форма захисту прав суб'єктів господарювання [Текст] / С.Л. Рабенко // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С 362–365 с.

7. Філюк П. Т. Юридичне забезпечення захисту земельних прав громадян [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: (12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право) / Філюк Петро Тодосович; НЮАУ імені Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – 180 с.

УДК 340.1

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ЩОДО ПОБУДОВИ СИСТЕМИ ПРАВА

Шаганенко В. П.,

аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України

Анотація: У статті розглядаються концептуальні підходи щодо аналізу системи права. Підсумком першого підходу до побудови системи права стало формування науковцями загальних уявлень про систему права і виокремлення загального критерію класифікації галузей – предмета правового регулювання. Протиріччя і суження, що були висловлені науковцями під час наукової дискусії, дозволили зробити важливий висновок: вироблена конструкція «предмет-метод» правового регулювання не дозволяє прийти до єдиної думки щодо галузевого складу системи права.

Ключові слова: система права, предмет, метод, механізм, об'єкт, мета, зміст правового регулювання.

Аннотация: В статье рассматриваются концептуальные подходы анализа системы права. Итогом первого подхода к построению системы права стало формирование учеными общих представлений о системе права и выделение общего критерия классификации отраслей – предмета правового регулирования. Противоречия и суждения, высказанные учеными во время научной дискуссии, позволили сделать важный вывод: конструкция «предмет-метод» правового регулирования не позволяет прийти к единому мнению относительно отраслевого состава системы права.

Ключевые слова: система права, предмет, метод, механизм, объект, цель, содержание правового регулирования.

Annotation: The paper discusses conceptual approaches to the analysis of the legal system. The result of the first approach to the construction of the legal system was the formation of scientists general ideas about the law and the separation of the general criteria for the classification of industries – the subject of legal regulation. Contradictions and opinions that have been expressed by scientists in the scientific discussion, led to an important conclusion: design produced by «object-method» regulation cannot come to a consensus on the branch of the legal system.

Key words: legal system, subject, method, mechanism, object, purpose, content regulation.

Уперше у 1938 р. А. Вишинський у докладі на I Всесоюзному зібранні наукових співробітників в Інституті права Академії наук СРСР визначив «офіційне» тлумачення принципу класифікації системи радянського права за предметом правового регулювання. Було науково обгрунтовано поділ системи права за предметним критерієм – кримінальне, цивільне, адміністративне, трудове, фінансове ті інші галузі права. Проте, визначаючи будь-яку галузь права за допомогою її предмета, автори ставили конкретні завдання в тій або іншій галузі суспільного життя, які держава вирішує шляхом створення та застосування відповідних правових норм, а також шляхом створення та розвитку відповідних правових відносин.

У 1939 р. М. Аржанов у праці «О принципах построения системы советского социалистического права» [1, с. 26-35] запропонував в якості загального критерію класифікації галузей – предмета правового регулювання, який був визнаний більшістю правознавців. Водночас, була наголошена необхідність виокремлення інших критеріїв, що розмежовують класифікаційні групи елементів

системи права. Зокрема, С. Братусь, М. Миколаєнко та інші вчені запропонували поділ права на галузі за методом правового регулювання [2, с. 15-21]. Підсумком першого підходу до побудови системи права стало формування науковцями загальних уявлень про систему права і виокремлення загального критерію класифікації галузей – предмета правового регулювання. Проте, основним недоліком такого підходу стало те, що не було сформульовано поняття системи права. Основні зусилля були спрямовані на відокремлення конкретних галузей. Однак, що об'єднує ці галузі, а саме, що лежить в основі об'єднання різних елементів системи права в єдине ціле, вказано не було.

У другому підході щодо побудови системи права науковцями були сформульовані недоліки першого підходу, зокрема:

- поняття «предмет регулювання» не було глибоко досліджено, у зв'язку з чим виявити будову системи радянського права, опираючись на єдиний критерій не вдалося;

- було наголошено, що поряд з предметом, вагоме значення для розуміння системи радянського права має і метод регулювання;

- поділ радянського права за галузями не було побудовано на будь-якій єдиній класифікаційній

засаді, і внаслідок цього теоретичні конструкції стали неспроможними відобразити систему радянського права в її єдності і з усією властивою їй стрункністю [3, с. 102].

На думку С. Алексєєва, предмет правового регулювання не допоміг досягти системі права органічної єдності, а, навпаки, дозволив виокремлювати галузі права без об'єктивної необхідності. Саме це і спонукало вчених зайнятися розробкою метода правового регулювання як додаткового критерію класифікації системи права. Водночас деякі вчені підтримували виключно предметний критерій, однак, запропонувати вагоме рішення проблем, що виникли, ніж введення метода правового регулювання в якості критерію класифікації системи права, вони не змогли [4, с. 83]. Однак, новий принцип класифікації за предметом та методом правового регулювання також мав свої недоліки, зокрема:

- не було сформульовано визначення метода правового регулювання;
- не було вироблено критерію відмежування одного метода від іншого, що призвело до повернення теорії права до тих проблем, на вирішенні яких зупинились дореволюційні вчені-юристи, про принципи, що покладені в основу поділу права на приватне та публічне.

У цей період відбувались спроби ввести нові класифікаційні ознаки системи права. В. Мешера виділив критерії галузевої класифікації в особливостях поділу норм права на гіпотезу, диспозицію та санкцію. Це призвело до виділення трьох основних груп санкцій (кримінальних, адміністративних та цивільних), які спричинили поділ права на галузі кримінального, адміністративного та цивільного. Зокрема, у гіпотезах і диспозиціях норм права вміщені особливості, що дозволяють не поділяти радянське право на частини, а виокремлювати окремі галузі з урахуванням різноманітних факторів, зокрема політичних, економічних, історичних, географічних. Ці галузі автор називав «комплексними» і відносив до них трудове, сімейне, фінансове, повітряне, земельне право тощо [5, с. 97]. У свою чергу, А. Даниелян поклав в основу класифікації системи права два основних критерії: предмет правового регулювання; відношення субординації, тобто підпорядкування, на основі якого встановлюється зв'язок та взаємозалежність правових установ з точки зору їх місця, ролі та значення у цій системі [6, с. 88-89]. Слід зазначити, що вищевказані пропозиції не отримали подальшого розвитку. Складним питанням виявилось і визначення поняття системи права. Проте, були виявлені основні теоретичні проблеми у цій галузі наукових знань, а також визначені завдання, вирішення яких було необхідним на шляху до обгрунтованого визначення системи права. Деякі вчені наголошували, що дискусія про систему права призвела до дискусії про предмет окремих галузей права. Проте, не можна спочатку встановлювати предмет кожної окремої галузі права, а потім сукупність цих галузей оголосити системою права. Система права – це не тільки поділ на галузі права. Система права – це щось більше і значуще [7, с. 88-89].

Таким чином, другий підхід науковців щодо побудови системи права відбувся шляхом пошуку критеріїв диференціації системи права, ігноруючи при цьому проблему теоретичного обгрунтування принципів її єдності.

С. Алексєєв зазначав, що центральним питанням дискусії про систему радянського права є питання про теоретичні критерії класифікації галузей радянського права, їх систематичні. Проте, система права визначалась як об'єктивно існуючий порядок розміщення правових інститутів за закономірно пов'язаними галузевими підрозділами (галузями) [8, с. 99].

Підсумки другого підходу науковців до побудови системи права проявляються у тому, що:

- виявлені основні недоліки у будові системи права, зокрема: відсутність уваги до вивчення основних критеріїв, що об'єднують різноманітні елементи системи права в єдине ціле; не було вироблено визначення та єдиного поняття метода правового регулювання;
- було сформульовано поняття системи права;
- виокремлено додатковий критерій класифікації системи права – метод правового регулювання.

Цілком очевидно, що другий підхід визначив нові напрями діяльності для представників загальної теорії держави і права. По-перше, продовжилися дослідження критеріїв, що характеризують єдність системи права. В. Чхиквадзе і Ц. Ямпольська запропонували використовувати при дослідженні цього питання досягнення філософської та інших наук у галузі дослідження загальних систем. Зокрема, використання системного підходу у вивченні взаємозв'язків і взаємовпливу галузей та інститутів права [9, с. 32]. По-друге, продовжувалось укріплення положення метода правового регулювання як системоутворюючого критерію системи права. С. Алексєєв визнав, що згадка про «додатковий» характер цього критерію – це традиційний погляд на роль предметної ознаки. «Метод правового регулювання із додаткового стає основним, як тільки перед ним фігурують суспільні відносини, які входять в орбіту декількох галузей права» [10, с. 17]. Однак, поява додаткового критерію диференціації системи права не вирішила основної проблеми в розділі теорії права – поява великої кількості галузей права [11, с. 131]. Відбулися зміни лише в тому, що крім предмета потрібно було також визначити метод правового регулювання для чергової нової галузі. І зробити це було не складно, враховуючи те, що чіткого та єдиного розуміння метода в юридичній літературі висловлено не було. За результатами обговорення було опубліковано ряд наукових праць, які обгрунтовують як загально визнане уявлення про систему права, так і окремі думки вчених з цього питання. Одним із перших монографічних досліджень, що узагальнює думки більшості вчених із зазначеної проблеми, є праця О. Шебанова «Система советского социалистического права» [12, с. 23]. Розкриваючи та аналізуючи систему права, автор не тільки формує мету подальшої наукової діяльності в цій галузі, однак і вказує на співвідношення системи права із системою законодавства. Зокрема, можна стверджувати, що з появою вищезазначеного монографічного дослідження був зроблений суттєвий крок на шляху до більш

глибокого розуміння сутності та значення системи права. Саме тому ця праця викликає інтерес і на сучасному етапі розвитку вітчизняної правової науки. Іншого, не менш важливою за своїм значенням, є монографія

С. Алексеева «Общие теоретические проблемы системы советского права» [13, с. 16-17], яка за переліком позицій є зразком авторського підходу щодо вирішення наукових проблем з зазначеної проблематики. Пізніше С. Алексеев опублікував інші праці, в яких він по-новому визначив принципи моменти [14, с. 20-22]. Таким чином, під впливом суттєвих коректив науковців, що були внесені другим підходом у вирішенні питання системи права у 70-х – початку 80-х років, юриспруденція почала більше приділяти уваги аналізу метода правового регулювання, що пов'язане з пошуком шляхів та засобів підвищення ефективності права, удосконалення правового регулювання.

Третій підхід науковців щодо побудови системи права розгорнулася у 1980-і роки на сторінках журналу «Советское государство и право» [15, с. 80-110]. У ній брали участь усі провідні на той час учені, які займалися проблемами системи права і системи законодавства. Однак, представницький склад учасників не прийшов до єдиного розуміння питань які обговорювалися, зокрема, визначив принципову розбіжність думок окремих вчених щодо найсуттєвіших моментів стосовно визначення сутності та структури системи права.

Деякі вчені, які виступили за перегляд підходу до поняття системи права за сутністю:

- В. Сорокін, В. Лаптев, В. Шахматов, В. Мамут, В. Ржевський пропонували відмовитися від метода правового регулювання як основи для поділу права на галузі [16, с. 28].

- В. Беляєв, В. Кудрявцев, Н. Коржанський, Т. Абова зазначали, що непотрібно шукати в галузях права ні предмет, ні метод, а необхідно звернути увагу на інші ознаки;

- Ц. Ямпольську, І. Тончук, Р. Лівшиця об'єднала точка зору, згідно з якою «галузей у праві немає», внаслідок чого від спроб вирішення проблем системи права і галузі права необхідно відмовитись на користь розгляду питань системи законодавства.

Однак, не дивлячись на різні погляди, більшість дослідників визнавали правильність підходів щодо цієї проблематики, що склалися раніше. Законодавство того періоду стало об'ємним та розгалуженим. Воно потребувало глибокого осмислення, у тому числі, і відповідної структури. У зв'язку з цим великого значення набуло посилення системності права, його комплексності, узгодженої дії всіх його галузей та інститутів. Вчені не заперечували об'єктивності системи права, тому, що вона зумовлена характером суспільних відносин, які потребують відповідної правової форми. Водночас, деякі правники вирішили розширити кількість критеріїв системи права. Наприклад, В. Яковлев запропонував до критеріїв системи права віднести: предмет (матеріальний критерій), метод і механізм регулювання (юридичні гарантії). Проте, крім «головних» критеріїв, автор виокремив додаткові, в якості яких можуть бути використані галузеві принципи та функції регулювання. П. Євграфов, не

заперечуючи значення предмета правового регулювання, на місце метода як критерію виділення галузі права, поставив правовий режим регулювання та охорони суспільних відносин, специфіка якого знаходиться в залежності від способів існування та виразу норм відповідних галузей. В. Мамутов вказував на недостатність використання метода правового регулювання в якості критерію поділу права на галузі та запропонував використовувати при вирішенні проблеми системи права таких понять, як об'єкт, мета та зміст правового регулювання. В. Беляєв в якості критерію виділення галузі наявність самостійної відповідальності, можливість своїми галузевими способами забезпечити дієвість власних велінь. На думку автора, не випадково ті галузі, самостійність яких не викликає суперечок, характеризується наявністю власного потенціалу забезпечення дієвості своїх велінь, тобто мають власний інститут відповідальності. Н. Вітрук до критеріїв поділу права на галузі включив правові принципи, які дають можливість визначити «правомірність» будь-яких правових норм цієї галузі, мету правового регулювання та правовий режим. Т. Абова запропонувала прийняти до уваги соціальну цінність, об'єкт, мету, заради яких відбувається групування правових норм у галузі [17, с. 80-110].

Отже, перераховуючи додаткові критерії розмежування системи права на галузі, ніхто з вчених не продемонстрував дію цих критеріїв на прикладі всіх галузей права.

Необхідно розглянути деякі перераховані категорії в якості додаткових критеріїв системи права: 1. Механізм регулювання і механізм правового регулювання. В. Яковлев розуміє під «механізмом регулювання» щось відмінне від «механізму правового регулювання», однак не розкриває змісту цієї категорії. Він намагається обґрунтувати віднесення норм права до різних галузей, виходячи з норм права, актів їх тлумачення та актів застосування. Під механізмом правового регулювання розуміється сукупність правових засобів, які впливають на суспільні відносини: норми права і принципи права; акти тлумачення норм права, акти застосування норм права; правовідносини, суб'єктивні права та юридичні обов'язки; 2. Об'єкт, мета та зміст правового регулювання. Об'єкт правового регулювання є структурним елементом предмета правового регулювання (це предмети, явища оточуючого світу, з приводу яких люди вступають у взаємовідносини і до яких проявляють свій інтерес). У 1939 р. М. Аржанов писав, що «наприклад, власність на будь-яку річ може бути основою правовідносин, які закріплюються нормами та віднесені до державного, трудового, адміністративного та інших галузей нашого права» [18, с. 29]. Система права, яка побудована за критерієм об'єкта правового регулювання, буде виглядати таким чином, це будуть галузі права, що регулюють відносини, які складаються з приводу цінних паперів, послуг, зброї, житла тощо. Зокрема, регулювання всіх відносин щодо конкретного об'єкта буде зібрано з точки зору державного, цивільного, кримінального та інших галузей права у сучасному їх розумінні. Мета правового регулювання. Мета в праві є ідеальним приреченням бажаного результату

поведінки людей в суспільстві та виступає надійною силою, що спонукає їх до належної поведінки у спілкуванні. Засоби, необхідні для реалізації мети, виступають в якості сполучної ланки між суб'єктом і об'єктом його діяльності, що направлена на досягнення певного результату. Мета і завдання в праві традиційно пов'язані з функціями права, які поділяються на види в залежності від того, які основні завдання вони вирішують. Важливими завданнями системи права будь-якої цивілізованої країни є упорядкування суспільних відносин за допомогою регулятивної функції та охорона суспільних відносин, що регулюється за допомогою охоронної функції. Зміст правового регулювання вміщує вплив на поведінку людини. У процесі цього впливу реалізуються можливості, які закладені в правовій системі і в організації діяльності державних органів, направлені на реалізацію права (інформація суб'єктів права, тлумачення норм права, контроль за їх використанням, застосування санкцій тощо). Є незрозумілим, яким чином зміст правового регулювання, як механізм правового регулювання, може бути критерієм поділу права на галузі; 3. Принципи правового регулювання. Принципи як основні засади, ключові ідеї права акумулюють сутність метода правового регулювання вже існуючих суспільних відносин, що є предметом правового регулювання та не можуть бути системоутворюючим критерієм; 4. Правовий режим – це поняття, елементами якого є: правові принципи; цілі; аксіологічні оцінки; «суттєві характеристики суб'єктів та об'єктів права»; способи та засоби правового регулювання. Можна стверджувати, що всі ці явища є невід'ємною частиною правової матерії і поглинаються або предметом, або методом правового регулювання; 5. Соціальна цінність, заради якої відбувається групування норм права у галузь. Будь-яке правове утворення має певну соціальну цінність, однак, чи можна виокремити будь-який вид соціальної цінності, визначаючий галузь права? Як за допомогою критерію соціальної цінності віднести одні норми до конституційного права, інші – до цивільного права тощо. Є незрозумілим, що саме автор розуміє під «соціальною цінністю»? Можливо, соціальну цінність об'єкта правового регулювання, або соціальну цінність суспільних відносин, що регулюються будь-якою галуззю права, або щось інше? Вважаємо, що введення соціологічних оціночних категорій з точки зору систематизації правових норм ні до чого не призводить; 6. Класифікаційним критерієм необхідно вважати наявність «самостійної відповідальності». Автор виокремлює державне право як галузь права, висуваючи інститут відповідальності в якості центрального, і відповідно ігнорує регулятивну функцію права. Проаналізувавши вищеперераховані точки зору та оцінивши спроби творчого наукового підходу до проблематики поділу права на галузі, вважаємо неможливим визнати жодну із наведених категорій в якості додаткового або основного системоутворюючого критерію. Отже, протиріччя і судження, що були довлені науковцями під час наукової дискусії, дозволили зробити важливий висновок: вироблена конструкція «предмет-метод» правового регулювання не дозволяє прийти до єдиної

думки щодо галузевого складу системи права. Подальші наукові дослідження також не призвели до єдності щодо розуміння зазначених проблем, що істотно гальмувало розвиток як правової науки, так і законодавства в цілому.

Четвертий підхід науковців щодо побудови та розвитку системи права розгорнувся на сторінках журналу «Государство и право» [19, с. 34]. У зв'язку з тим, що в сучасних умовах розвитку права з новою силою з'явилася необхідність у подальшій розробці питань системи права, об'єднання зусиль представників як загальної теорії права і держави, так і спеціально-галузевих юридичних наук, досить важливо простежити основні етапи обговорення цієї проблеми, врахувати результати наукових підходів, що відбулися раніше.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аржанов М.А. О принципах построения системы советского социалистического права // Советское государство и право. – 1939. – № 3.
2. Потапов С.М. К дискуссии о системе права (в Институте права АН СССР, 2-4 июля 1940 г. Изложение выступлений) // Советское государство и право. – 1940. – № 8-9.
3. Шаргородский М.Д., Иоффе О.С. О системе советского права // Советское государство и право. – 1957. – № 6.
4. Генкин Д.М. К вопросу о системе советского социалистического права // Советское государство и право. – 1956. – № 9.
5. Мешера В.Ф. О делении системы права на отрасли // Советское государство и право. – 1957. – № 3.
6. Даниелян А.М. Понятие системы советского социалистического права и принципы ее построения // Советское государство и право. – 1958. – № 5.
7. Дембо Л.И. О принципах построения системы права // Советское государство и право. – 1956. – № 8.
8. Алексеев С.С. О теоретических основах классификации отраслей советского права // Советское государство и право. – 1957. – № 7.
9. Чхиквадзе В.М., Ямпольская Ц.А. О системе советского права // Советское государство и право. – 1967. – № 9.
10. Алексеев С.С. Отрасли советского права: проблемы, исходные положения // Советское государство и право. – 1979. – № 9.
11. Халфина Р.О. О системе советского права // Советское государство и право. – 1978. – № 9.
12. Шебанов А.Ф. Система советского социалистического права. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1961.
13. Алексеев С.С. Общие теоретические проблемы системы советского права. – М.: Госюриздат, 1961.
14. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999.
15. Система советского права и перспективы ее развития (Круглый стол журнала «Советское государство и право») // Советское государство и право. – 1982. – № 6.
16. Сорокин В.Д. Административно-процессуальное право. – М.: Юрид. лит., 1972.
17. Система советского права и перспективы ее развития (Круглый стол журнала «Советское государство и право») // Советское государство и право. – 1982. – № 6.
18. Аржанов М.А. О принципах построения системы советского социалистического права // Советское государство и право. – 1939. – № 3.
19. Байтин М.И., Петров Д.Е. Система права: к продолжению дискуссии // Государство и право. – 2003. – № 1.